

BOLESŁAWA KRZYŚLAK

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu

**Kościół św. Jana Ewangelisty w Bralinie¹.
Przyczynek do dziejów ewangelickiej architektury sakralnej
na pograniczu śląsko-wielkopolskim**

The Church of St. John the Evangelist in Bralin. A Contribution to the History
of Evangelical Sacral Architecture at the Silesian-Greater Poland Border

Wykazujący się metryką średniowieczną Bralin powstał na pograniczu śląsko-wielkopolskim, w odległości kilkunastu kilometrów od Sycowa i kilku kilometrów od Kępna, na skrzyżowaniu szlaków handlowych łączących Wrocław z Kaliszem i Toruniem oraz jego odgałęzieniem wiodącym przez Kępno do Krakowa. Od 1526 r. ziemia sycowska wraz z całym Dolnym Śląskiem należała do austriackiej monarchii habsburskiej, od 1741 r. znalazła się na obszarze państwa pruskiego, a od 1871 r. w Rzeszy Niemieckiej. Po wejściu w życie traktatu wersalskiego doszło do podziału powiatu sycowskiego, w wyniku którego Bralin wraz z oddzieloną częścią wschodnią został w 1920 r. przyłączony do Polski, do województwa poznańskiego i powiatu kępińskiego (wyodrębnionego w 1887 r. z ostrzeszowskiego).

Kościół ewangelicki pw. św. Jana Ewangelisty jest usytuowany w centrum historycznego układu urbanistycznego, pośrodku rynku. Z przekazów źródłowych wiemy, że powstał na miejscu szkoły ewangelickiej, która z kolei stanęła na miejscu ratusza spalonego podczas pożaru miasta w 1807 r. Ewangelicka świątynia powstała (w latach 1866-1867), w czasie, kiedy w miasteczku dominującą budowlą był katolicki kościół parafialny pw. św. Anny z wysoką wieżą.

¹ Poniższy tekst powstał na podstawie studium historyczno-architektoniczno-konserwatorskiego pt. *Ewangelicki kościół w Bralinie*, napisanego przez Bolesławę Krzyślak w 2008 r. na zlecenie Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (maszynopis w Archiwum Konserwatora).

Wraz z pojawieniem się smukłej sylwetki budowli ewangelickiej panorama miasteczka wzbogaciła się o drugą dominantę widoczną zarówno od wschodu, jak i zachodu.

Charakterystyczną cechą ewangelickiej społeczności w Bralinie było to, że w połowie wieku XIX mówiła wyłącznie po polsku i nie ulegała germanizacji. Do pierwszych lat XX w. w kościele ewangelickim odbywały się oddzielne nabożeństwa polsko- i niemieckojęzyczne². Może właśnie ten fakt tłumaczy brak we wnętrzu cytatów z Pisma Świętego, które z dużym upodobaniem umieszczano na łuku tęczowym. Bardzo często (m.in. w Kopanicy k. Wolsztyna) w tym miejscu widniał fragment wersetu z Listu św. Pawła do Hebrajczyków w języku niemieckim, *Jezus Chrystus wczoraj i dziś; ten sam i na wieki*.

Tradycja ewangelickiej parafii w Bralinie sięgała czasów reformacji, która na całej ziemi sycowskiej pojawiła się za sprawą Joachima von Maltzan, pana stanowego w latach 1529-1556³. Do nauki Lutra przekonał się już w latach 30. wieku XVI, ale konfesję katolicką zamienił na protestancką dopiero w 1549 r. Kościelne nowości na ziemi sycowskiej przyjęły się jednak dopiero za czasów jego syna, Hansa Bernarda, kiedy poddani, zgodnie z zasadą *cujus regio eius religio*, musieli przyjąć wiarę właściciela dóbr. Prawdopodobnie właśnie Hansowi Bernardowi von Maltzan można przypisać oddanie świątyni katolickiej w Bralinie w ręce protestantów, do których przypuszczalnie przyjeżdżał kaznodzieja z Sycowa. Pierwszym pastorem, który pozostał w Sycowie do 1564 r., był Georg Roth. W mieście tym powstały dwie gminy ewangelickie – polska i niemiecka. Licniejsza, niemiecka, otrzymała większy kościół pw. św. św. Piotra i Pawła, mniejszy kościół św. Michała należał do gminy polskiej.

Abraham III von Dohna, wywodził się z rodziny protestanckiej z Chróściny k. Góry Śląskiej, a po kupnie Sycowa zapoczątkował sycowskie odgałęzienie rodu. Już jego pradziadek, Christoph von Dohna, był zwolennikiem nauki Lutra, dlatego pierwszy pastor w Chróscinie pojawił się już około 1530 r., natomiast dziadek, Casper, dokonał adaptacji tamtejszego kościoła katolickiego do potrzeb gminy ewangelickiej. Abraham von Dohna był człowiekiem wykształconym, angażował się w służbę publiczną, działał w cesarskiej dyplomacji, wiele podróżował po Europie, młodość spędził w Polsce. Prawdopodobnie podróż do Jerozolimy, którą odbył wraz z Krzysztofem Radziwiłłem w roku 1583, przyczyniła

² Problemy narodowościowe były przedmiotem badań Jadwigi Domagały, m.in.: *Polacy w powiecie sycowskim w XIX i początkach XX. Nie tylko według oficjalnych spisów ludności*, „Dolny Śląsk” 3 (1996), s. 130-138.

³ Ewangelicki kościół w Bralinie nie był przedmiotem odrębnych, szczegółowych badań. Brak ten częściowo rekompensuje praca źródłowa: J. Franzkowski, *Geschichte der freien Standesherrschaft, der Stadt und landrätlichen Kreises Gross Wartenberg*, Gross Wartenberg 1912. Korzystałam również z monografii Sycowa autorstwa: T. Kulak, W. Mrozowicz, *Syców i okolice. Od czasów najdawniejszych po współczesność*, Wrocław – Syców 2000.

się do tego, że wybrał konfesję katolicką. Równocześnie był zwolennikiem tolerancji religijnej, pomimo że w sycowskim państwie stanowym utrzymanie jej napotykało na przeszkody. Po objęciu państwa stanowego, już w roku 1592 zdecydował o przywróceniu katolikom kościołów w Sycowie i Bralinie, co nie znalazło uznania protestanckich mieszkańców, a nawet spotkało się z ich sprzeciwem. W Bralinie powstały nawet groźne niepokoje, które musiała wyjaśniać królewska komisja. Protestantom sycowskim natomiast zagwarantował wolność wyznania w pięciopunktowym dokumencie z 14 listopada 1592 r. W piśmie wydanym w roku następnym stwierdził m.in.: *po wieczne czasy nauka i konfesja augsburska w tym moim sycowskim wolnym państwie stanowym publicznie w kościołach na wsi i w mieście ma i może być głoszona*⁴.

Wojna trzydziestoletnia potwierdziła rekatolizację kościołów przejętych uprzednio przez protestantów. Już jednak w 1633 r., po zdobyciu Sycowa przez wojska saskie i śmierci pana stanowego Carla Hannibala von Dohna, stany państwa sycowskiego odebrały katolikom wszystkie kościoły a duchownych katolickich przepędzono. Sytuacja ta trwała do 1637 r. Wtedy również kościół katolicki w Bralinie ponownie przejściowo znalazł się w rękach protestantów.

Kolejna zmiana sytuacji nastąpiła po, kończącym wojnę trzydziestoletnią, pokoju westfalskim w 1648 r., który nakazywał zwrot kościołów katolikom. W związku z oporami ze strony duchownych oraz świeckich patronów i wiernych duchowni katoliccy powrócili jednak dopiero w 1654 r. Odtworzony katolicki dekanat sycowski obejmował: Syców, Bralin, Trębaczów, Turkowy, Domaśłów, Mąkoszyce, Drołtowie, Dzieszławice i Szczodród. Na podstawie decyzji pokoju westfalskiego w ręce katolików przeszły także kościoły wiejskie, ludność protestancka została podporządkowana proboszczom katolickim, a na swoje nabożeństwa mogła uczęszczać poza obszarem sycowskiego państwa stanowego.

Był to okres, w którym sporo śląskich protestantów uciekało do Polski, nie tylko do pobliskiego Kępna, ale też do Ostrzeszowa czy Odolanowa. Z Bralina najbliższe było do Kępna, gdzie powstała najstarsza gmina ewangelicka w południowej Wielkopolsce. Tamtejszy kościół został zbudowany w 1661 r., znacznie wcześniej niż katolicki. W roku 1666 wizytator parafii w Miliczu pisał m.in., że tamtejsi protestanci *przedawszy swe domy, uciekali do Polski, do miejscowości Kępno, gdzie istnieje miasto przez tych zbiegów zbudowane*⁵.

Korzystna zmiana położenia protestantów nastąpiła w momencie nabycia sycowskiego państwa stanowego przez ewangelika reformowanego Ernsta Johan-

⁴ J. Franzkowski, *Geschichte der freien Standesherrschaft*, s. 374, *zu ewigen Zeiten solche Augsbursche Lehre und Confession in dieser meiner Freyen Herrschaft Wartenberg öffentlich in Kirchen auf dem Lande und in der Stadt gepredigt werden soll und mag*. Tłumaczenie za T. Kulak, W. Mrozowicz, *Syców i okolice*, s. 67-68.

⁵ J. Kurzawa, S. Nawrocki, *Dzieje Kępna*, Warszawa – Poznań 1978, s. 21.

na von Birona w roku 1734. Dzięki niemu oraz na podstawie zgody cesarza Karola VI z dnia 5 września 1735 r. dyrektor dóbr sycowskich Johann Georg Praetorius doprowadził do budowy nowej kaplicy w lewym skrzydle zamku sycowskiego, na miejscu dawnej wozowni. Kaplica, poświęcona 4 listopada 1736 r., otrzymała wezwanie św. Jana. Dzwon wiszący na dzwonnicy kaplicy zawierał napis (*Bironii Vartenberga dat Caesari, & quae sunt Dei Deo*): *Syców Birona daje cesarzowi co jest cesarskie, a co Boskie – Bogu*. Kaplica, nazywana zamkową, wkrótce została podniesiona do rangi kościoła parafialnego, który mógł służyć również protestantom Bralina.

Proewangelicka orientacja rządu pruskiego sprawiła, że po objęciu władzy przez króla Fryderyka II ewangelicy w Bralinie otrzymali do dyspozycji *Bethaus* w Drożkach, w powiecie namysłowskim, ufundowany przez tamtejszego właściciela von Prittwitza. Nadzieje na pozyskanie własnego domu modlitwy pojawiły się w Bralinie z chwilą przeniesienia regimentu husarów po pożarze Sycowa w 1742 r. Wojsko otrzymało pastora polowego, który przez kilka tygodni odprawiał także nabożeństwa dla mieszkańców miasta. Na powstanie kościoła w Bralinie liczyli wówczas również ewangelicy z pobliskiego Kępna, których pozbawiono kościoła po 1717 r., kiedy tzw. sejm „niemy” zdecydował o zniszczeniu wszystkich zborów powstałych po 1632 r. Jednak po odbudowie Sycowa i powrocie wojska do swego wcześniejszego garnizonu bralińscy ewangelicy zostali przyłączeni do kościoła zamkowego w Sycowie. Mogli również chodzić do Kępna i korzystać z kolejnego domu modlitwy, który udało się tamtejszym protestantom stworzyć w zaadaptowanej stodole, do której przyjeżdżał kaznodzieja z Sycowa – Jan Wenzel Sassadius. Od 1779 r. mogli korzystać z nowego kościoła zbudowanego dzięki tamtejszemu dziedzicowi Adamowi Kromno – Piotrowskiemu.

Przygraniczne położenie dawnego powiatu sycowskiego sprawiało, że mieszkała tam ludność polsko- i niemieckojęzyczna. W roku 1786 F.A. Zimmermann pisał o mieszkańcach ziemi sycowskiej: *mówią w części po niemiecku, w części po polsku, który to język ciągle jeszcze jest ulubionym, także tych, którzy potrafią mówić po niemiecku oraz w innym miejscu: mówi się po niemiecku i po polsku, ale tym ostatnim językiem więcej niż pierwszym, ponieważ tylko nieliczni po niemiecku potrafią mówić, chętniej w języku polskim rozmawiają*⁶. Dzieci uczęszczały do szkół parafialnych, dlatego liczba szkół ewangelickich była niewielka.

W ramach polityki germanizacyjnej Fryderyk II w roku 1764, specjalnie dla powiatów na prawym brzegu Odry, w których dominowała ludność polska, wydał dokument nakazujący przymus szkolny oraz nauczanie w języku niemieckim w ewangelickich i katolickich szkołach wiejskich. Proboszczami mieli być tylko księża znający język niemiecki, a w sycowskim dominium nie wolno było zatrudniać pracowników nieznających języka niemieckiego.

⁶ T. Kulak, W. Mrozowicz, *Syców i okolice*.

Wcześniej przed królewskim zarządzeniem, wiosną 1760 r. pastor z Sycowa, działając w imieniu konsystorza, zarządził w Bralinie naukę szkolną, jak cytował Franzkowski: *aby ewangelickie dzieci nie potrzebowały chodzić do szkoły katolickiej*. Do prowadzenia nauki zatrudnił miejscowego stolarza Michaela Mischke, który udostępnił do tego celu własny dom. Uczniów było tylko 13. Nadzór nad nauczaniem powierzono członkowi rady Quakulińskiemu. Mischke miał otrzymywać 6,5 srebrnych groszy tygodniowo. Mógł zgodzić się na to niewielkie wynagrodzenie, ponieważ zarabiał jeszcze na dozorze bralińską filią królewskiego urzędu celnego. Na wniosek pastora szkoła miała być utrzymywana przez całą społeczność ewangelicką. Każda z 15 mieszczańskich rodzin ewangelickich miała płacić roczną składkę w wysokości 20 sr. groszy, gospodarze mieli oddawać odpowiednią liczbę korców ziarna, dziedzic niezbędne drewno na opał, nauczyciel ponadto miał być zwolniony z obowiązkowych prac na rzecz dziedzica. Prawdopodobnie zarządzenie to nie dotarło do wszystkich, ponieważ większość ewangelickich dzieci nadal uczęszczała do szkoły katolickiej prowadzonej przez organistę. Po trzech latach Mischke zrezygnował z bycia nauczycielem.

Według pierwszego monografisty Bralina, miejscowego rolnika, H. Rybarka⁷ *szkołę protestancką pobudowano w roku 1774 i to w tem miejscu, gdzie obecnie znajduje się kościół protestancki*. J. Franzkowski natomiast przekazał nam wiadomość pełniejszą, że dopiero ok. 1790 r. powstała szkoła właściwa, czyli z nauczycielem, w przyziemiu ratusza, w pomieszczeniu, które wcześniej służyło jako przechowalnia sprzętu przeciwpożarowego. W tym miejscu działała krótko, ponieważ w pożarze 1807 r., który zniszczył niemal całe miasto, spłonął także ratusz. W związku z tym książę Gustaw Calixt Biron przeznaczył na cele szkolne pomieszczenie w jednym z budynków dominialnych. Pierwszym nauczycielem w Bralinie był Thomas Storch⁸. Nowy budynek szkolny, powstały, jak twierdzi Franzkowski, po pożarze 1807 r. a przed rokiem 1816, zbudowano najprawdopodobniej na miejscu wcześniejszego ratusza.

Od 1825 r. ewangelicy powiatów sycowskiego i namysłowskiego podlegali superintendentowi namysłowsko-sycowskiemu urzędującemu w Namysłowie, natomiast ewangelicka diecezja sycowska została wyodrębniona dopiero w 1871 r. Pod koniec lat 20. wieku XIX w Bralinie nadal przeważali katolicy, na 1016 mieszkańców było tylko 228 ewangelików. Inna sytuacja była we wsi bralińskiej, gdzie wśród 107 mieszkańców 45 było ewangelikami. Nadal przypisani byli do kościołów w mieście powiatowym oraz w Kępnie⁹. Dążenie ewangelików bra-

⁷ H. Rybark, *Bralin*, Kępno 1936. Bezpłatny dodatek do „Nowego Przyjaciela Ludu”. Zob. także reprint: H. Rybark, *Bralin*, z postawami J. Kuropki i F. Lenorta *Hany Rybark po siedemdziesięciu latach*, Poznań 2009.

⁸ Kolejni nauczyciele (według Franzkowskiego): Johann Igel do 1816 r., Johann Karl Pohl do 1850 r., Karl Ringeltaube do 1868 r., Gustaw Christian do 1911 r.

⁹ I.G. Knie, I.M.L. Melcher, *Geographische Beschreibung von Schlesien preußischen Ant-*

lińskich do posiadania własnego kościoła zaczęło się urzeczywistniać dopiero w 1855 r., kiedy nadworny kaznodzieja z Sycowa zezwolił na odprawianie comiesięcznych nabożeństw w języku polskim i niemieckim. W tym celu na koszt gminy i przy wsparciu patrona księcia Caliksta Birona w szkole ewangelickiej stworzono pomieszczenie na nabożeństwa tzw. *Betsaal*. Wnętrze wyposażono w ambonę, ołtarz, ławki, a Biron podarował pozytyw.

Rozwiązanie to traktowano jako tymczasowe, ponieważ już 4 czerwca 1856 r. Ewangelicka Naczelna Rada Kościelna w Berlinie wyraziła zgodę na utworzenie w Bralinie wikariatu podlegającego bezpośrednio parafii w Sycowie. Wikariat miał obejmować także okoliczne miejscowości, łącznie około 500 członków. We wrześniu tego roku superintendent Peisker wprowadził na urząd administratora wikariatu dotychczasowego drugiego duchownego w Sycowie – Gottlieba Erdmanna Juliusa Pogantke. Od gminy otrzymał mieszkanie z ogrzewaniem i 23 talarów rocznie, od księcia Birona 24 talary. Z funduszu na biedne kościoły na utrzymanie wikariatu przeznaczono 240 talarów, z czego pastor z Sycowa, jako proboszcz tytułem rekompensaty za spowiedź i chrzciny otrzymywał 35 talarów rocznie. W skład kolegium kościelnego weszli: dzierżawca domeny książęcej – porucznik Benno Rothe i ławnik sądowy Gottlieb Hoffmann ze wsi Bralin. Już w styczniu 1857 r. prezydent Ewangelickiej Naczelnej Rady Kościelnej prosił księcia Calixta Birona, aby przeznaczył grunt pod budowę kościoła i założenie cmentarza. Najprawdopodobniej książę wskazał działkę na rynku, na której stała szkoła z salą modlitw. Teren cmentarza wyznaczył prawdopodobnie znacznie później, ponieważ założono go dopiero w 1886 r. Do tej pory ewangelicy używali północnej części cmentarza katolickiego.

Jak wynika z korespondencji wikariusza Pogantke z roku 1859, ewangelicy posiadali w mieście na rynku wspomnianą szkołę oraz dwie małe działki przy wschodniej pierzei rynku¹⁰. Pogantke nie znalazł placu, na którym można byłoby pomieścić kościół, szkołę i pastorówkę, natomiast zaoferowano mu dwie działki przyrynkowe w pierzei południowej, należące do członków gminy, oraz grunt dodatkowy przekazany przez dominium¹¹. Jedną z działek była właśnie zabudowana posesja z istniejącą obecnie pastorówką, wówczas oznaczoną nr 18, którą zakupiono od Friedricha. Drugą przyległą, oznaczoną nr 19, zakupiono od spadkobierców Józefa Kokota w sierpniu 1859 r.¹² Podobnie jak na sąsiedniej, znajdował się tutaj budynek mieszkalny i dwa gospodarcze. Do nabytej nieruchomości należały jeszcze pół huby pola z łąką oraz sad przy obecnej ulicy Błotnej.

heils, der Grafschaft Glatz und der preußischen Markgrafschaft Ober-Lausitz / 2,1: Beschreibung sämtlicher Städte und Marktflecken, Breslau 1829, s. 63.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej APP) *Angelegenheiten der evangelischen Kirche in Bralin*, vol. III (1861-1865), sygn. KE 3798 (b.p.).

¹¹ APP KE 3798.

¹² APP KE 3799.

W październiku 1859 r. do Bralina przybył, na miejsce przeniesionego do Sycowa Pogantke, wikary Carl Lang i najprawdopodobniej zamieszkał w domu mieszkalnym pod nr 18, który przygotowano zapewne tylko niezbędnymi pracami renowacyjnymi.



W marcu 1861 r. Ewangelicka Rada Naczelna w Berlinie przy okazji akceptacji rocznego sprawozdania wikariusza Langa nakazała wrocławskiemu konsystorzowi przygotowanie projektu i kosztorysu budowlanego kościoła w Bralinie, ponieważ uznała tę budowę za pilną¹³.

Wrocławski Królewski Konsystorz 13 lutego 1862 r. wydał pierwsze oświadczenie, że zamierza powołać ewangelicką parafię w Bralinie, która miała obejmować: miasto Bralin, dominium i wieś Bralin, Chojećcin z folwarkami, dominium i wieś Nasale, wieś Mnichowo, Turkowy, Gołę z Lipnikami, Wielki i Mały Tabor, Czermin oraz folwark Sorge¹⁴. W związku z tą decyzją postanowiono również o włączeniu do nowo utworzonej parafii kilku szkół z parafii Kępno (Szklar-

¹³ APP *Angelegenheiten der evangelischen Kirchen in Bralin*, vol. II (1859-1861), sygn. KE 3797 (b.p.).

¹⁴ APP KE 3798.

ka, Borek, Mielećcin). Do przekształcenia wikariatu w parafię jeszcze w ciągu kilku najbliższych lat nie doszło, być może, z powodu małej liczby zadeklarowanych luteran. Sporządzony w tym samym roku spis ewangelików, którzy mieli partycypować w utrzymaniu parafii, obejmował 124 osoby, w tym: z samego miasta 72 osoby, z dominium osiem, ze wsi osiem, a pozostali byli z innych miejscowości. W zestawieniu tym z Bralina znaleźli się m.in.: nauczyciel Karl Ringeltaube, właściciel gospody Julius Albrecht, rzeźnik Gustaw Teichert. Z dominium: Benno Rothe porucznik i główny dzierżawca dominialny oraz patron kościelny, Julius Rothe dzierżawca folwarku, wójt Johan Herbrich, właściciel Nasadel – Moritz von Pritwitz oraz oczywiście C. Lang – zarządca wikariatu.

Kościół w Bralinie miał być budowany całkowicie z funduszków pochodzących z kolekt jako kościół wotywny (*Votivkirche*)¹⁵. W maju 1863 r. konsystorz informował Ewangelicką Naczelną Radę Kościelną, że wydał odpowiednie zarządzenie, w wyniku którego prowadzi się prace projektowe nad kościołem przeznaczonym na 400 miejsc siedzących na ogólną kwotę 6800 talarów. Książę Biron zobowiązał się dostarczyć drewno budowlane, a Fundacja Gustawa Adolfa podarować dzwon (odlany przez Richtera z Oleśnicy).

Kosztorys wstępny dla nowego kościoła ewangelickiego w mieście Bralin, pow. Syców datowany 4 marca 1863 r. opracował *Maurermeister Hesse* z Sycowa¹⁶. Projekt przewidywał budynek na rzucie prostokąta o wymiarach około 20 × 15 m i wysokości w świetle około 9 m. Ołtarz miał być od wschodu w apsydzie, a po jego prawej stronie zakrystia, przy wschodniej ścianie jeszcze wieża, w której wejście do wnętrza i na chór organowy. Miejsca siedzące we wnętrzu miały być rozmieszczone po obu stronach głównego ganku prowadzącego od drzwi wejściowych do ołtarza. Przewidziano fundamenty budowli z kamieni polnych, mury lateralne ceglane utrzymane w *Rohbau*, dachy ceramiczne z wyjątkiem wieży i apsydy, gdzie miała być blacha, apsyda sklepiena. Był to projekt kościoła z 400 miejscami siedzącymi i 100 stojącymi, na kwotę 6800 talarów. Już jednak w sierpniu, podczas komisyjnej kontroli i wizji lokalnej na miejscu okazało się, że plac budowy w dokumentacji miał szerokość 112 stóp, podczas gdy w rzeczywistości 102 stopy. Błąd mistrza budowlanego spowodował konieczność zmiany projektu, jak przewidywał wikary, nawet ze zmianą orientacji, czyli z ołtarzem od południa. Ostateczny projekt i kosztorys, wykonany przez tego samego autora z datą 25 stycznia 1864 r.¹⁷, znacznie odbiegł od wersji pierwotnej, co potwierdzają oględziny budowli istniejącej.

W ostatecznej wersji projektu, której niestety nie znamy, na wniosek z 1866 r. księcia Calixta Birona wprowadzono kolejne korekty. Skrytykował m.in. wiel-

¹⁵ APP KE 3798.

¹⁶ APP KE 3798.

¹⁷ J. Franzkowski, *Geschichte der freien Standesherrschaft*.



Widok ogólny kościoła. Fot. B. Krzyślak

kość wieży, w której było zbyt mało miejsca na dzwony. Nie zgodził się na wprowadzenie do wnętrza empor w późniejszym etapie, co musiało mieć wpływ na wzrost kosztów budowy. Proponował podwyższenie dachu, skorygował formę przeszklenia okien, proponując ołowiane szprosy pod kątem prostym. Analiza istniejącej architektury wskazuje, że empory były wprowadzone w pierwszym etapie prac budowlanych, co pozwala przypuszczać, że pozostałe uwagi Birona zostały także uwzględnione.

Kamień węgielny pod budowę kościoła położono 2 lipca 1866 r., kiedy od roku nowym pastorem był Franz Reinhold Mevius. Prace budowlane prowadził mistrz budowlany z Sycowa nazwiskiem Sckiese. Dnia 18 października 1867 r. zostało osadzone zwieńczenie hełmu wieży, natomiast 30 grudnia tego roku generalny superintendent Erdmann uroczystie poświęcił kościół. Na życzenie księcia Calixta Birona otrzymał wezwanie św. Jana Ewangelisty. Tytuł ten miał zapewne upamiętniać Ernsta Jana, który w 1734 r. kupił stanowe państwo Syców. Święty Jan był już patronem pierwszej kaplicy na zamku sycowskim. Również syn Jana, Piotr, na cześć ojca i dla upamiętnienia swego imienia jako fundatora, apostołom Janowi i Piotrowi poświęcił nowy kościół ewangelicki w Sycowie w 1789 r.

Dla ewangelickiej społeczności w Bralinie szczególne znaczenie miała data 1 stycznia 1875 r., oznaczała bowiem podniesienie wikariatu do rangi samodzielnej parafii. Wtedy dopiero, czyli w lipcu tego roku, można było przenieść prawo własności gruntów kościelnych z budynkami na parafię. Powołano radę gminy i jej zarząd. Jeszcze przed poświęceniem kościoła do Bralina przybył drugi duchowny, liczący 54 lata Gottlieb Guschall¹⁸, który uczył się we Wrocławiu i Halle, znał więc język niemiecki i polski. Superintendent wizytujący kościół w roku 1878 stwierdził, że gmina jest w większej części polska i dlatego odbywają się dwa niedzielne nabożeństwa – pierwsze w języku polskim o godz. 8 rano i drugie w języku niemieckim o godz. 10. Uroczyste nabożeństwa wizytacyjne również odbywają się oddzielnie. Wszystkie dzieci chodzą do szkoły polskiej, jedynie religii uczą oddzielnie ewangelicki kantor i katolicki organista. Stan budynku świątyni ocenił jako dobry, ale ubolewał, że używany jest jeszcze stary pozytyw z czasów przed powstaniem kościoła¹⁹. Podczas kolejnej wizytacji, w roku 1886, istniała już szkoła dwuklasowa, w której uczył Gustaw Christian. Nabożeństwa nadal były oddzielnie w języku polskim i niemieckim. Nowy budynek szkolny, według J. Franzkowskiego, powstał dopiero w 1870 r. dla 75 dzieci. Prawdopodobnie był konieczny z uwagi na systematycznie prowadzoną pruską politykę germanizacyjną, chociaż miejscowi pastorzy skutecznie jej się opierali.

¹⁸ Urodzony 9 X 1813 r., 1857 r. ordynowany, w Bralinie od 15 XII 1867 r., 1894 r. przeszedł na emeryturę, zmarł w 1900 r.

¹⁹ APP *Kirchensachen der Parochie Bralin (1871-1921)*, sygn. KE 3799 (b.p.).

Wizytacje za czasów pastora Paula Rückera²⁰ (1894-1908) także potwierdzały to, że nadal oddzielnie modlili się ludzie w języku polskim i niemieckim. Wśród zacytowanych pieśni śpiewanych po polsku były: *Boże racz się zmiłować* czy *Przybliża się dzień sądowy*. Według H. Rybarka nabożeństwa w języku polskim odprawiano do roku 1900, natomiast wizytator w roku 1905 potwierdził jeszcze prowadzenie polskich niedzielnych nabożeństw o godz. 8 rano.



Wnętrze – widok na emporę. Fot. J. Kuroпка

Po odejściu pastora Rückera przez dwa lata przyjeżdżał do Bralina, w zastępstwie stałego duchownego, pastor z Taboru Wielkiego. W latach 1910-1916 prowadził parafię Juliusz Alexander Joseph Pötsch²¹, który przybył tutaj z Sycowa. Jego następcą, w latach 1916-1920, był Paul Zenon Bessert²².

Nowa pastorówka powstała po zatwierdzeniu przez konsystorza 11 lutego 1882 r. kosztorysu i projektu mistrza murarskiego Schiefe z Sycowa (ze stycznia

²⁰ Urodzony 1862 r., ordynowany 1893 r., zawieszony w pracy w 1908 r. prawdopodobnie z powodu choroby, ponieważ zmarł w 1909 r.

²¹ Urodzony w 1868 r., ordynowany 1910 r.

²² Urodzony w 1888 r., ordynowany 1915 r. Według A. Gollon, J. Steffani, *Posener Evangelischer Kirche. Ihre Gemeinde und Pfarrer von 1548 bis 1945*, Lüneburg 1967.

tego roku, na kwotę 12 800 marek)²³. Znacznie wcześniej, 27 marca 1874 r., dokumentację zaakceptował książę Calixt Biron. Budowę prowadzono sprawnie, od marca do listopada, kiedy była już pod dachem. Równocześnie stawiano budynki gospodarcze. Wnętrza mieszkalne budynku wykończono w 1883 r. Ostateczny koszt mógł przekroczyć wycenę kosztorysową, ponieważ gmina uzyskiwała pomoc w wysokości 5000 marek z funduszu wspomagającego gminy wymagające pomocy.

Za czasów pastora Paula Rückera, w roku 1895 przeprowadzono remont kościoła według dwóch kosztorysów, sporządzonych (1884) przez mistrza murarskiego i stolarskiego Webera z Kępna oraz mistrza kamieniarskiego Hoffmanna z Bralina. W niezbyt szczegółowych kosztorysach wymieniono prace naprawcze *am Kirchengesims, am Kirchendach und an den Pfeilern der Kirchengewölbe*²⁴. Wydaje się, że remont filarów dotyczył również zwieńczeń sterczyn elewacyjnych, które zamieniono na cementowe. Przypuszczenie to potwierdza udział kamieniarza w remoncie. Zapewne był nim kamieniarz podpisany – jako *A. Hoffmann* – na zachowanym na cmentarzu kamiennym cokole nagrobka, którego górna część nie istnieje. Późniejsze prace remontowe miały charakter mniejszych napraw, jak na przykład w 1910 r. przy ogrodzeniach kościelnym i plebańskim.

Na jubileuszowy rok reformacji w 1917 r. przypadł także jubileusz 50-lecia istnienia kościoła bralińskiego. Do tego ważnego dla ewangelików święta przygotowywano się już wcześniej, podejmując starania o stworzenie stacji diakonis i szkoły dla małych dzieci. Pastor Zenon Bessert potrzebę sprowadzenia pielęgniarek uzasadniał odległością od Sycowa i Kępna, jak również koniecznością stworzenia przeciwwagi dla siostr katolickich. Z kolei rada parafialna utworzenie szkoły dla małych dzieci (czy przedszkola) wyjaśniała dążeniami do obrony niemieckości właśnie w tej okolicy, gdzie tak dużo ludzi mówiących po polsku. W roku 1916 Ewangelicka Naczelna Rada Kościelna wyraziła ochotę udzielenia pomocy finansowej w wysokości 3500 talarów pod warunkiem, że pomocy udzieli również Fundacja Gustawa Adolfa²⁵.

Ostatecznie w 1905 r. zakupiono kawałek gruntu od Gustawa Christiana, który od 1865 r. był nauczycielem, później także organistą i nominowanym kantorem (zm. 1911). Cała nieruchomość organisty, prawdopodobnie wcześniej kupiona od rodziny Kokotów, obejmowała frontowy dom mieszkalny obok pastorówki, przeznaczony do remontu w późniejszym terminie, budynki gospodarcze i ogród. W roku 1916 przebudowano budynek na tyłach posesji, w której powstała sala

²³ APP *Reparaturen der evangelischen Kirche und Amtswohnungen der Kirchenbeamten zu Bralin*, vol. I (1881-1921), sygn. KE 3805 (b.p.).

²⁴ APP KE 3805.

²⁵ APP *Grundstücks – Akten Kirchengemeinde Bralin*, vol. I (1908-1919), sygn. KE 3810 (b.p.).



Wnętrze – widok na apsydę. Fot. B. Krzyślak



Główne wejście do wnętrza. Fot. B. Krzyślak



Fragment snycerki drzwiowej. Fot. B. Krzyślak



Górna część głównego portalu. Fot. B. Krzyślak

gminna (parafialna), która miała służyć przez pięć dni w tygodniu dzieciom jako przedszkole czy ochronka, w sobotę konfirmantom. Została wyposażona w ołtarz i instrument muzyczny (harmonium), aby można było w niej odbywać regularne *Kriegsbetstunde*, czyli modlitwy w intencji zakończenia wojny, oraz tradycyjne *Bibelstunde*. W budynku frontowym jeden pokój był przeznaczony dla kierowniczki przedszkola, drugi po przeciwnej stronie do wynajęcia dla pielęgniarek.

W ramach przygotowań do jubileuszu malarz Siefert z Oleśnicy malował i tapetował wnętrze pastorówki. Odnowiono wówczas także okna i drzwi, które naprawiał stolarz z Bralina, Johann Menzel. Największe znaczenie miała jednak renowacja wnętrza kościoła, które uzyskało całkowicie odmienną kolorystykę.

Wewnętrzne ściany kościoła zostały otynkowane i pomalowane, przy czym apsydę pomalowano artystycznie według projektu rejencyjnego mistrza budowlanego Melcherka z Kępna przy udziale kogoś z Poznania, kto nie został wymieniony z nazwiska. Na specjalne życzenie gminy pomalowano empyry, które dotychczas nie były malowane. Odnowiono też okna i drzwi. Na czas uroczystości nie wszystkie prace zostały ukończone, część z nich odłożono na późniejszy termin, m.in. naprawę wieży.

Jubileuszowe uroczystości odbyły się 9 października 1917 r. w kościele, gdzie kazanie wygłosił pastor Bessert, natomiast poświęcenia ewangelickiego domu parafialnego w *Gemeindesaal* dokonał superintendent Voss, wygłaszając przy tej okazji uroczyste przemówienie.

Nie wiadomo, jak przebiegały prace przy przebudowie domu gminnego. Być może ich wykończenie przedłużyło się i dlatego elewację kościoła naprawiono znacznie później. Dopiero w 1926 r. murarz Julius Kugler z Bralina uzupełnił uszkodzone cementowe fugi i zmurzałe cegły w elewacjach, naprawił i malował żaluzje, odnowił tarczę zegarową, częściowo wymienił pokrycia dachów nad nawą, nad zakrystią, apsydą oraz naprawił ogrodzenie. Ostatnią, jak się wydaje, pracą zabezpieczającą przy kościele wykonaną przez gminę ewangelicką była naprawa dachu w 1935 r.²⁶

Prawdopodobnie pastor Bessert był ostatnim stałym administratorem ewangelickiej parafii bralińskiej, po roku 1920 do lat 70. opiekowali się nią duchowni z Kępna.

Braliński kościół ewangelicki pw. św. Jana Ewangelisty został wzniesiony z cegły palonej z użyciem zaprawy wapiennej i wapienno-cementowej, z zewnątrz licowany cegłą, wewnątrz tynkowany. Misternie opracowane lico ścian pokrywa linearna dekoracja architektoniczna podkreślająca poszczególne elementy bryły. Powstał jako jednoprzestrzenny, na rzucie prostokąta o wymiarach zewnętrznych około 17,5 × 11 m². Od wschodu przylega pięcioboczna apsyda, od

²⁶ APP KE 3804.



Ambona. Fot. B. Krzyślak



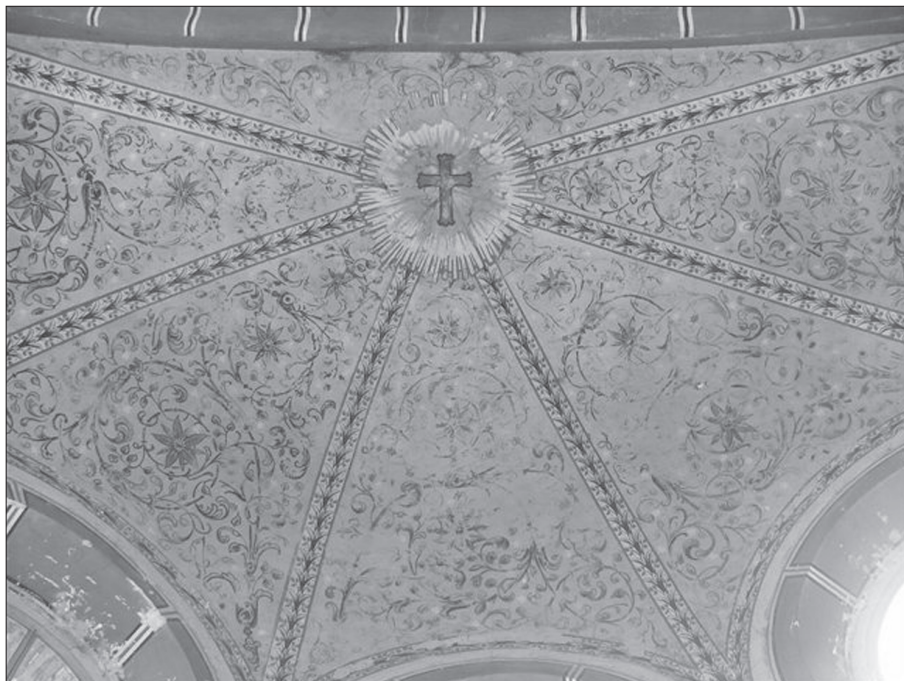
Fragment polichromii ambony. Fot. J. Kuropka

zachodu masywna wieża wysokości około 25 m, flankowana niskimi trójbocznymi aneksami mieszczącymi klatki schodowe na empory. Do bocznej, południowej elewacji, w jej skrajnej, wschodniej osi okiennej przylega parterowa zakrystia o wymiarach zewnętrznych około $3,50 \times 2,80$ m. Do wnętrza prowadzi główne wejście poprzez kruchtę podwieżową oraz boczne południowe od strony pastorówki, poprzez zakrystię. W zachowanych drewnianych głównych drzwiach z naświetlem zachowały się elementy bogatej dekoracji snycerskiej. Brakuje jedynie płaskorzeźbionych figur apostołów św. św. Piotra i Pawła, umieszczonych pierwotnie na większych płycinach drzwiowych. Wnętrze nawy nakrywa drewniany strop deskowy z częściowo odsłoniętą więźbą dachową konstrukcji wieżarowej o rzeźbiarsko opracowanym belkowaniu. Zachowała się pierwotna posadzka ceramiczna ze śladami umocowania ławek rozmieszczonych po bokach głównego ganku prowadzącego od drzwi do ołtarza. Wzdłuż dłuższych ścian prowadziły boczne ciągi komunikacyjne. Cementowa posadzka apsydy jest podwyższona o dwa stopnie w stosunku do nawy. Wnętrze oświetlają okna dłuższych ścian rozmieszczone w czterech osiach parami – górne wyższe, dolne niższe. Rozstaw otworów okiennych związany jest z usytuowaniem empor, czyli balkonów, wzdłuż trzech ścian wnętrza. Drewniana konstrukcja empor, które stanowią dominujący element wnętrza, wspiera się na sfazowanych słupach o rzeźbiarsko opracowanych głowicach. Płycinowe balustrady utrzymane są na jednakowej wysokości, bez wyróżnienia partii muzycznej.

Wschodnia ściana nawy otwiera się do wnętrza apsydy arkadowym, półkolistym prześwietem o bogato profilowanym wykroju. Zamknięte pięcioboczną ścianą wnętrza apsydy przekrywa sklepienie w typie klasztornego o pięciu wysklepkach. W górnych częściach ścian środkowych znajdują się trzy otwory okienne o wykroju identycznym jak w nawie. Po południowej stronie ściany tęczowej zachowała się drewniana ambona ze schodami od strony zakrystii.

Przylegająca od południa zakrystia przesłania znaczną część górnego okna skrajnej, wschodniej osi południowej elewacji korpusu. Ściana wmurowana w ten otwór okienny z zachowaniem stolarki okiennej i użyta w niej cegła w charakterystycznym dla całego korpusu układzie świadczą, że została wstawiona w stosunkowo krótkim czasie po zakończeniu budowy. Także styki ścian zakrystii ze ścianami nawy sugerują, że już w trakcie budowy mogło dojść do zmiany koncepcji pierwotnie niższej zakrystii. Takie oszczędne planowanie było możliwe z uwagi na to, że w momencie budowy w Bralinie nie było jeszcze parafii, a tylko wikariat podległy parafii sycowskiej.

Charakteryzując ewangelicki kościół braliński, trzeba określić go jako budowlę nawiązującą do średniowiecznej architektury sakralnej ukształtowaniem przestrzennym opartym na prostym jednonawowym układzie z wydzieloną apsydą i wieżą od frontu dominującą nad całą zwartą bryłą. Zastosowano detal archi-



Polichromia sklepienia apsydy. Fot. J. Kuropka



Inskrypcja na polichromii. Fot. B. Krzyślak

tektoniczny zaczerpnięty z tzw. stylu arkadkowego (*Rundbogenstil*) w postaci półkolistych uskokowych wykrojów okiennych i drzwiowych, podziałów elewacji płaskimi lizenami czy arkadkami na wieży zaczerpniętymi z włoskich campanilli. Wzbogaca je wimpergowy portal główny oraz narożne słupki ze sterczynami nawiązującymi do kształtu neogotyckich fial.

Braliński kościół należy do typu budowli, które realizowały program *Eisenacher Regulativ* określony w 1861 r. na konferencji architektów w Eisenach. Ten 16-punktowy plan budowlany był następnie traktowany jako obowiązujący. Generalnie przewidywał nawiązanie do architektury średniowiecznej, natomiast szczegółowe zalecenia dostosowywał do konkretnych warunków lokalnych. Rzut kościoła uzależniał od wielkości i kształtu miejsca budowy. Dla małych kościołów, takich jak braliński, przewidywał formę podłużną, rzut prostokąta orientowanego, z apsydą od wschodu i wieżą od zachodu. Należało budować w materiale trwałym, najchętniej w cegle bez tynkowania. Dla pomieszczenia większej liczby wiernych zalecano empory związane ze strukturą budowli i dostosowanym do nich oświetleniem wnętrza oknami w dwóch poziomach. Na podstawie programu z Eisenach, zmodyfikowanego później przez F.A. Stülera, powstawały projekty tzw. normalne, czyli powtarzalne, zalecane przez rejencje i ich radców budowlanych. Sycowski mistrz budowlany, Hesse, wykonał dokumentację, posługując się właśnie tego typu projektem, który rząd zalecał małym i średnim gminom (liczącym około 500 wiernych), przyznając jednocześnie subwencje na ich realizację. Forma architektury bralińskiego kościoła z wieżą ujętą w boczne klatki schodowe, główny portal z wimpergą i kwiatonem, szczyty z ażurowymi okulusami, fiale, delikatny rysunek spoinowania elewacji, drewniany strop we wnętrzu świadczą o jej związkach z kościołami projektowanymi przez Friedricha Augusta Stülera²⁷. Powstał więc zapewne w kręgu berlińskich architektów, a być może był zmieniany osobiście przez Stülera, który w latach 1853-1865 kierował Naczelnym Urzędem Budowlanym w Berlinie. Wiadomo również, że w 1863 r. powstał w pobliskim Kępnie kościół ewangelicki z typowym stülerowskim hełmem wieży²⁸.

Zbudowany w okresie od lipca 1866 r. do grudnia 1867 r. ewangelicki kościół św. Jana Ewangelisty w Bralinie w późniejszym czasie poddawany był jedynie naprawom o różnych zakresach. Bardziej znaczący dla wyglądu bryły był remont w 1895 r. Z tego zapewne czasu pochodzą cementowe zwieńczenia sterczyn na słupach elewacji oraz cementowe wzmocnienie gzymsu wimpergi portalu głównego (bez kwiatonu, który jest pierwotny), które zastąpiły pierwotne ceramiczne prawdopodobnie z powodu złego stanu utrzymania. W 1926 r. bralińscy

²⁷ Nie jest wprawdzie wymieniany w monografii tego architekta: E. Börsch-Supan, D. Müller-Stüler, *Friedrich August Stüler 1800-1865*, Berlin 1997.

²⁸ E. Börsch-Supan, D. Müller-Stüler, *Friedrich August Stüler*, s. 630.

murarze – Julius Kugler i Gustav Wenzel – przeprowadzili prace remontowe polegające na uzupełnieniu zmurszałych cegieł i ubytków spoinowania. Wówczas też zlikwidowano żaluzje w niższych oknach kondygnacji dzwonnej wieży, wprowadzając w to miejsce blendy wypełnione tynkiem. Pozostałe żaluzje pomalowano, odnowiono tarcze zegarowe, częściowo wymieniono pokrycie dachowe. Jeszcze w 1935 r. naprawiano pokrycie dachowe.

Dla wnętrza budowli kapitalne znaczenie miała renowacja w 1917 r. z okazji szczególnej, bo związanej z jubileuszem 50-lecia kościoła bralińskiego, który połączono z uroczystościami jubileuszu roku reformacji. Właśnie z tego okresu pochodzi zachowany do naszych czasów malarski wystrój wnętrza. Pierwotnie gładkie ściany, naturalny drewnopodobny kolor konstrukcji empor i stropu zostały w 1917 r. zastąpione wielobarwną polichromią pokrywającą płaszczyzny i wszystkie elementy wyposażenia. Data tej renowacji zachowała się w inskrypcji na ścianie tęczowej, nad łukiem tęczy od strony apsydy. W nowej dekoracji wyróżniono apsydę, która otrzymała polichromię wykonaną według indywidualnego projektu artystycznego opracowanego przez rejencyjnego mistrza budowlanego Melcherka z Kępna, zatwierdzonego prawdopodobnie w Poznaniu. Ściany apsydy pod oknami zostały pokryte malowidłami przedstawiającymi podwieszane kwieciste tkaniny, które nawiązywały do tzw. vela, czyli zasłon bocznych zawieszanych w średniowieczu na cyborium ołtarza lub po jego bokach jako element dekoracyjny, a jednocześnie ochronny. Otwory okienne otrzymały malowane bordiury. Identyczne obramienia powstały na bocznych ścianach bez okien. Na sklepieniu apsydy znajduje się nietypowa imitacja nieba, ponieważ nie jest to, jak zazwyczaj, błękitne niebo z gwiazdami, ale barwna stylizowana wić roślinna w kandelabrowe wzory na liniach styków wysklepków. W centrum dekoracji kwiatowej znajduje się wyobrażenie krzyża jako narzędzia męki na tle nimbu krzyżowego w postaci promieni odśrodkowych pomiędzy ramionami.

Wykroj łuku tęczowego, węgarki okienne oraz obrzeża otworów wejściowych do nawy i na schody na emporie otrzymały kolorową polichromię imitującą regularne ciosy kamienne. Ściany nawy były prawdopodobnie gładkie, bez wzorów, podkreślone tylko barwnymi pasami przy posadzce i pod stropem. Empory i ambona otrzymały kolorystykę ciemnego brązu. Na takim tle płyciny parapetów wypełniły symetryczne kolorowe wzory roślinne. Na ścianach czaszy ambony umieszczono imiona czterech ewangelistów, a dodatkowo na jednej z płycin od strony wnętrza apsydy inskrypcję odnoszącą się do renowacji kościoła, która zachowała się tylko częściowo, bez daty – „Kirche erneuert...” Prawdopodobnie brakuje roku 1917, który zawiera polichromia sklepienia.

W ciągu swej długiej historii – 145 lat istnienia – kościół braliński nie uległ zmianom modernizacyjnym, należy też do nielicznej grupy tego typu budowli

w Wielkopolsce utrzymanych w stosunkowo dobrym stanie technicznym. Pamiętając, że mamy do czynienia z architekturą związaną z twórczością znanego i cenionego architekta F.A. Stülera, należy podkreślać potrzebę ścisłej ochrony konserwatorskiej i działań wysokospecjalistycznych wymagających odpowiednich kosztów. Brak takich prac stanowi poważne zagrożenie dla istnienia zaprezentowanego tutaj zabytku.

SUMMARY

The Evangelicals of Bralin had to wait very long for their own place of prayer – until mid 19th century. Initially they could use a schoolroom and later a room in the town hall. It was only in the years 1866-1867 that a church dedicated to St. John the Evangelist, which today, was built in the market square. It was erected as a brick structure, unplastered (Rohbau), in the so-called arcaded style (Rundbogenstil) according to a unique government design created by Berlin architects with the participation of Friedrich August Stüler. The polychromy of the interior, which has survived till the present day, comes from 1917 and commemorates the jubilee of the church's 50th anniversary as well as the solemnly celebrated 400th anniversary of the Reformation. Pastor Zenon Bessert was the last permanent administrator of the Evangelical parish in Bralin, after 1920 it passed in the care of ministers from Kępno. The church is an exceptional example of well preserved Evangelical buildings that deserves to be placed under the special care of the conservator of historical architecture.

Key words

Bralin, Evangelicals, inscription, polychromy, vicarage, parish, Prince Calixt Biron, F.A. Stüler architect, A. Hoffmann stonecutter